

EKZISTENSIYALIZM FALSAFASIDA INSON HAYOTI VA FAOLIJYATINING TADQIQ ETILISHI MASALASIGA DOIR

Yuldashev Farrux Abduraxmanovich

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Farg'ona davlat universiteti, Falsafa va milliy g'oya kafedrası katta o'qituvchisi

UO'K: 002.1.1.1:331.101.262.

<https://orcid.org/0009-0005-1652-5383>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ekzistensial falsafada insonning o'rganilishi, uning muhim jihatlari, qobiliyati, erkinlik tushunchalari, shaxs faoliyatini tadqiq etishda ekzistensiyaning o'ziga xos xususiyatlari, inson mavjudligining asosi, qanday yashash zaruriyligi kabi masalalarning ijtimoiy-falsafiy tomonlari yoritilgan.

Аннотация: В статье рассматриваются социально-философские аспекты экзистенциальной философии, такие как сущностные стороны человека, его способности, понятия свободы, особенности бытия в процессе изучения человеческой деятельности, основы человеческого существования, а также как жить.

Abstract: In existential philosophy, the socio-philosophical aspects of such issues as the important aspects of a person, his ability, concepts of freedom, specific features of existence in the process of studying personal activity, the basis of human existence, and how to live are covered.

Kalit so'zlar: ekzistensial falsafa, ong, tafakkur, erkinlik, inson, jamiyat, taraqqiyot, reallik, mavjudlik, inson borlig'i, dunyoqarash.

Ключевые слова: экзистенциальная философия, сознание, мышление, свобода, человек, общество, развитие, реальность, бытие, человеческое бытие, мировоззрение.

Key words: existential philosophy, consciousness, thinking, freedom, human, society, development, reality, being, human being, world view.

KIRISH. (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION) Jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayonlari axborot va bilimning asosi bo'lgan axborotlashgan jamiyatning

shakllanishi bilan tavsiflanib, inson faoliyatida moddiy manfaat va ehtiyojlarni qondirishga intiladigan, milliy qiyofasini yo'qotgan, o'z maqsadi yo'lida har qanday g'oyani qo'llashga tayyor avlodning paydo bo'lishiga asos bo'lmoqda. XXI asrdagi turli ijtimoiy siyosiy muammolarning keskinlashuvi, dunyo mafkuraviy manzarasining o'zgarishlari global taraqqiyotga xos bo'lgan xususiyatlarni e'tiborga olib, ijtimoiy faoliyatda ekzistensial jarayonlarning falsafiy jihatlarini tadqiq etish zaruratga aylanmoqda. Globallashgan, ziddiyatli davrda dunyo manzarasini yaxlit tasavvur qilish, unda kechayotgan jarayonlarni tushunish va anglash, shunga ko'ra, insoniyat taraqqiyot mo'ljallarini aniqlash tobora murakkab xarakter kasb etmoqda. Bu esa yuzaga kelayotgan muammolar ko'lamini tezkorlik bilan aniqlash hamda ularning ko'p yoqlama xususiyatlarini qamrab olishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlar topishni taqozo qilmoqda.

XIX asrning oxiri XX asrning boshida G'arbiy Yevropada shakllanib, XX asrning dastlabki yarmida zamonaviy falsafaga transformatsiya orqali ijtimoiy-madaniy hayotni qamrab olgan, inson haqidagi ta'limotlar bilan sintezlashgan ekzistensializm oqimi muhim nazariy metodologik asos vazifasini bajardi. Falsafiy manbalardan ta'kidlanishicha, ekzistensializmni ontologik konteksti va falsafiy tahlili shuni ko'rsatadiki ekzistensializmni nafaqat falsafa, balki ijtimoiy va siyosiy jarayon bilan bog'lab tushunish, erkinlik va mas'uliyat qadriyatlarini qo'ygan ta'limot, dunyo, yashashning maqsadi, axloqiy xulq-atvorning markazida turuvchi tushuncha sifatida qarash muhimdir. Ma'lumki, ekzistensializmning G'arbona va Sharqona talqinlarida borliq va inson munosabatlari, inson ruhiy borlig'ining

ma'naviy inqirozlar vaziyatida namoyon bo'luvchi ontognoseologik, psixologik aspektlari, inson hayoti ma'nosi, absurdan chiqish yo'llari, va shaxs kamoloti borasida o'ziga xos original g'oyalar ilgari suriladi. Inson borlig'i tirik tabiatdan tabiiy rivojlanishning butunlay yangi, yuqoriroq bosqichi ekanligi bilan ajralib turadi. Ayni shu sababli ekzistensialist faylasuflar ijodida jonli narsalar borlig'i haqida nima deyilgan bo'lsa, barchasi insonga ham tegishli va uning tabiiy-jismoniy, biologik asosi hisoblanadi. Ta'kidlash kerakki, jonli organizmlarning mavjudlik qonunlari va tamoyillari his etuvchi mavjudot sanalgan insonga nisbatan ham to'la tatbiq etiladi. Ammo bundan tashqari insonni qolgan barcha jonli narsalardan farqlash imkonini beradigan, unda hech shubhasiz mavjud bo'lgan, lekin sinchiklab qaraganda ko'rinmaydigan, aniq tavsif berishning iloji bo'lmagan nimadir mavjudligi tadqiqotni yanada boyitishga asos bo'ladi.

Insonning hayotiy reallikdan uzoqlashish istagida muayyan qaror qabul qilish yoki doimiy e'tiborni muayyan narsaga yoki faoliyatga qaratish bilan ichki ruhiy holatining o'zgarib borishi namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonni ekzistensial falsafa orqali tahlil etish muhim ahamiyatga ega. Shaxs kuchli his-tuyg'ular bilan bog'liq holatni nazorat qila olishi, uning hayotini to'g'ri belgilashi, o'z ozodligi oldida to'g'ri tanlovni ixtiyor etish talab etiladi. Inson erkinligi masalasi, o'z axloqiy tanlovini belgilashda ichki dunyoqarashini namoyon etishi, ushbu mas'uliyatni amalga oshirishda esa uning o'zi erkin bo'lmog'i lozimdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS)
Ekzistensialistik falsafiy ta'limoti jamiyatda har-bir individning o'z hayot yo'li mavjudligini tadqiq etadi. Inson mohiyati, uning mavjudligi o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik, uyg'unlikni anglab yetish masalalari faylasuflar tomonidan tadqiq etilgan. Inson o'z hayot yo'lini tanlash jarayonida ozodlik va erkinlik kategoriyasi o'rtasida tanlovni amalga oshirish zarur[1]. Insonning ichki dunyosini aks ettiruvchi

ekzistensial holatlar turli davrlarda turli mutafakkirlar tomonidan jon, ruhiyat, ong, tafakkur, ideal, mavjudlik, yashash tushunchalari bilan bog'liq ravishda o'rganilgan[2]. Mumtoz falsafiy ta'riflar XIX asrning o'rtalariga kelib ko'pchilik faylasuflarni qoniqtirmay qoldi. Ular ushbu ta'riflarda insonning o'rni yo'qolib ketgan, deb hisoblashdi. Insondan subyektiv xususiyatlarning o'ziga xosligini, ularning xilma-xilligini yangi faylasuflar aql-idrok, fan usullari bilan «qamrab olib bo'lmaydi»[3], deb hisobladilar. Ular ratsionalizmning ziddi o'laroq mumtoz bo'lmagan nomumtoz falsafani rivojlantira boshladilar. Unda hayot (hayot falsafasi), insonning mavjudligi (ekzistensializm) birlamchi reallik sifatida tahlil etila boshladi. Ekzistensializm bu shunday falsafaki uning yagona predmeti insonning yashashligidir[4]. XIX asrning o'rtasida odamga uncha e'tibor qilmaslik singari falsafiy tendensiyaga aylanib qolgan holatlar, ya'ni hayot va insonning hayotiy faoliyatiga bog'liq jihatlariga qiziqish nomumtoz falsafa vujudga kelishi uchun asos bo'ldi. Shu ma'noda nomumtoz falsafaning paydo bo'lishi batamom qonuniy bo'lgan bir hodisa edi. XX asrning 30-yillariga kelib hayot falsafasi asta-sekinlik bilan yo'qolib, o'z o'rnini ekzistensializmga bo'shatib beradi. Bu endi hayot falsafasiga qaraganda ancha kuchliroq falsafa bo'lib, unda dunyoda yashayotgan inson turmushining turli tomonlari bayon etiladi. Ekzistensialistlar hayot falsafasini psixologizmlar bilan to'lib — toshgan deb hisoblaydilar. Shu bilan birga o'z-o'zini o'ylash va targ'ib qilish, ijtimoiy mas'uliyat hissi, ijtimoiy begonalashgan inson, individualizmning haqiqiy qadriyat ekanligi, alohida va butunlay mustaqil subyekt sifatida emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy voqelikning elementi sifatida ham tadqiq etiladi. Demak ushbu ta'riflardan bilishimiz mumkinki, inson borlig'i, mavjudligi va yashashi, ong va tafakkur, insonning his-tuyg'ulari masalasi oliy qadriyat deb qaraladi.

Ekzistensiya so'zi lotin tilida so'zma-so'z olganda, «mavjudlik» degan ma'noni anglatadi. Mana shu mavjudlikning o'zi esa ekzistensializmda subyekt bilan obyektning

bevosita birikib, birlashib ketishi tarzida tushuniladi. Bunda subyektning boshqalar uchun ochiqligi, o'zgalarning u uchun ochiqligi, ularning bir-biriga o'tishi bu jarayonning bir butunligi mavjudlik mohiyatini tashkil etadi. Ekzistensializmning diniy variantida (Yaspers, Marsel) ushbu o'zga narsa Xudodir, ozod shaxs mana shu xudoga tomon harakat qilib boraveradi. Ekzistensializmning ateistik variantida (Sartre, Kamyu) o'zga obyekt hech narsa sifatida, talqin etiladi. Buning ma'nosi shuki, odam o'z ozodligini amalga oshirib o'zini-o'zi to'satdan yaratadi. Odam tubsiz oqibatlar silsilasiga duch keladi, endi u mazkur silsiladan o'z yo'lini tanlab olishi kerak bo'ladi[3]. Mana shu yo'lni tanlab amalga oshirish jarayonida u o'z erkinligini topadi. Ushbu tanlov uchun u eng avvalo o'z-o'zi oldida mas'uldir. Bu juda og'ir mas'uliyat. U o'zi o'zligini yaratishi bilan, o'zgalarni, bora-bora butun dunyoni kashf etadi. Inson o'zining chinakam mavjudligi holatida u muttasil kelajak ro'parasida, shu jumladan, o'lim qarshisida, o'z qilmishlari uchun javobgarlik vaziyatida turadi. Ekzistensiya xuddi qo'rquv, egzistensial dahshat, tashvishli kutish singari namoyon bo'ladi. Shaxs uchun jamiyatning ahamiyati shundan iboratki, u ko'p bo'lganda insonning iqtisodiy, siyosiy va boshqa erkinliklari uchun zamin yaratishi mumkin xolos. Amaliy jihatdan "inson hodisalar, fenomenlar dunyosida yashaydi, o'zining qiziqishlari, hayotiy talablari orqali sirli mavjudlikni nur kabi yoritadi"[5]. Lekin ko'p xollarda jamiyat shaxs erkinligini cheklab qo'yadi. Erkinlik-anlab olingan zaruriyatdir. Xaydeggerning fikricha jamiyat shaxssiz, o'rtacha holga keltirilgan bir olamdur. Mana shu o'rtacha holatni yorib chiqish harakati egzistensiya orqali amalga oshiriladi[6]. Bunda qandaydir mazmunga ega bo'lgan xatti-harakatlar ishlatilmaydi. Umuman olganda tashqi dunyoga, boshqa kishilarga nisbatan bunday bo'lishlik munosabatlarda ehtimoldan uzoq, lekin kishi o'z shaxsiga nisbatan ushbu chaqiriqni qanchalik ko'proq namoyon eta olsa, u shunchalik o'z aslini ko'rsatgan bo'ladi. Manbalarda egzistensializmni irratsionalizmning ikkinchi varianti deb ham

ta'kidlanadi[7]. Bu gaplarni odamning tashqi dunyodan, obyektivlikdan ajralishi jarayonida sodir bo'luvchi badiiy, diniy, falsafiy ijodga nisbatan ham aytish mumkin.

NATIJALAR. (Результаты / RESULTS) Ekzistensializm ko'p xollarda falsafadagi yo'nalish sifatida mavjudlik falsafasi deb talqin etiladi. Bunda inson hayotining mazmuni, qanday yashash, yashashdan maqsadi nimadan iborati ekanligi o'z mavjudligining asosi tahlil etiladi. Ushbu yo'nalish 20-asr boshida Rossiyada, Birinchi jahon urushidan keyin Germaniyada, Ikkinchi jahon urushi davrida Fransiyada, urushdan keyin boshqa mamlakatlarda paydo bo'lgan. Yevropada S.Kerkegor ta'limoti hayot falsafasi, fenomenologiya egzistensializmning g'oyaviy manbalarini ishlab chiqqan. Ta'limotning markaziy tushunchasi inson mavjudligidir. Inson mavjudligi asosan g'amxo'rlik, qo'rquv, qat'iylik, vijdon kabilarda namoyon bo'ladi. Dahshat, qo'rquv, o'lim inson yashashining asosini tashkil etadi. Inson o'zini egzistensiya sifatida anglagandan keyin erkinlikka erishadi, bu erkinlik o'z-o'zini, o'zining mohiyatini tanlashdan iborat bo'lib, insonga olamda yuz berayotgan barcha narsa uchun mas'uliyat yuklaydi. Bundan tashqari borliqning fojialiligini, uning mantiqqa xilofligini, inson ixtiyorida emasligini targ'ib qilib, hozirgi kunda uning asosiy tamoyillari Yevropa xalqlari mentalitetiga singib ketgan. U g'arb adabiyoti va san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan. Insonning asosiy tabiatida hech kim past yoki itoatkor bo'lib tug'ilmaydi. Inson qarama-qarshiliklar iskanjasida yashaydi va shakllanadi. Ammo bu tuzilmalar odamlarning tanlovi va harakatlari bilan tashkil etilgan va qo'llab-quvvatlangan ekan, ular doimiy va statik emas. Insonlar kabi ular ham o'zgarishlarga moyil. Bu erda biz borliqning mohiyatdan oldin ekanligini tan olish ontologik sohadan axloqiy sohaga qanday o'tishini, u ezilgan va marginallashtirilganlarning tanlash imkoniyatlarini cheklaydigan moddiy sharoitlarni jalb qilish va o'zgartirish uchun harakatga chaqiruvga aylanishini ko'ramiz. Ekzistensializm faylasuflarning insoniy holatni qanday konsepsiyalashi va

tushunishiga chuqur ta'sir ko'rsatdi, bunda ta'sirchanlik va timsol, faktiklik (yoki dunyoviylik) va bizni subyektiv ravishda tashkil etish usullari haqida boy ma'lumotlar mavjud. U falsafaga jinsiylik, irq, nogironlik va qarilikdan tortib, ijtimoiy va siyosiy zo'ravonlik va umuman zo'ravonlik munosabatlarining kengroq muammolarigacha bo'lgan aniq va o'tkir insoniy muammolar bilan shug'ullanish uchun yangi yo'llarni ochdi. Harakat esa bugungi kunda akademiyada rivojlanishda davom etmoqda. Fenomenologiya va Ekzistensial Falsafa Jamiyati (SPEP) nafaqat ingliz tilida so'zlashuvchi dunyoda ikkinchi yirik falsafiy tashkilot sifatida gullab-yashnamoqda, kichikroq tadqiqot guruhlari (yoki "Doiralar") har bir yirik shaxsga bag'ishlangan. Ekzistensialistik fikrning doimiy dolzarbligini aks ettiruvchi, jumladan, fransuz ekzistensializmining axloqiy nazariya sifatidagi ahamiyatini aks ettiruvchi muhim yangi asar (Webber 2018), fazilat va inson haqidagi tushunchalarimizni qayta ko'rib chiqadigan. Ekzistensializm — bu dunyoda bo'lishning o'ziga xos usuli sifatida — insonlar qanday qilib biz tematik jihatdan ongli bo'lmagan va hech qachon tushuna olmaydigan tarzda dunyoni yashirin tushunishni o'zida mujassamlashtirganini yoritadi. Bu shuni anglatadiki, biz narsalarni diskret obyektlar sifatida tushunmaymiz. Biz narsalarni ularni qanday ishlatishimiz va boshqarishimiz nuqtai nazaridan tushunamiz va bu narsalar bizning kundalik hayotimizda o'ynaydigan maqsadli, ma'no beruvchi rollar nuqtai nazaridan tushunamiz. Murakkab hayotiy vaziyatlar bilan bog'liq bo'lgan moddiy qiyinchilik, umidsizlik, ideallarning qulashi, oiladagi va ishdagi nizolar, yaqinlarini yo'qotish, hayotning keskin o'zgarishi kabi musibatlar xulq-atvorning barcha jihatlariga katta ta'sir etadi. Buning natijasida qaramlik – alkogolizm, giyohvandlik, oziq-ovqatga ruju qo'yish (ortiqcha ovqatlanish, anoreksiya, bulimiya, ortoreksiya); - xatti-harakatga qaramlik – Internetga, kompyuterga, mobil telefonlarga bog'liqlik, ishga ruju qo'yish (trodogolizm), oniomaniya (shopogolizm), patologik sevgi bilan bog'liq muammolar

yuzaga keladi. Albatta ushbu masalalar ustida chuqur falsafiy mulohazalar olib muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЯ / DISCUSSION) Falsafiy ta'limotlarda ekzistensializm tushunchasini tahlil etish bosh maqsadlardan biridir. Falsafiy qonun va kategoriyalarda aks etgan inson hayotining mazmuni bilan boshqariladigan jarayonlariga o'xshash kategoriya sifatida ongga an'anaviy qarash doimo dunyoda bo'lishning bu noaniq va mujassamlangan tuyg'usini qamrab olish muhim ahamiyatga ega. Ekzistensializm inson hayotini samarali qiladigan va bundan tashqari, har bir haqiqat va har bir harakat qandaydir muhit va inson subyektivligini nazarda tutuvchi ta'limotni nazarda tutamiz. Ekzistensialistlarning vazifasi shaxsga e'tibor qaratish va yaratish bo'lib, davlat, jamiyat, oila, jins siyosiy mutaassiblikni, militarizmi, ijtimoiy zo'ravonlikni va jinsiy repressiyani tanqid qiladi. Jamiyatda erkinligi targ'ib etib, gumanistik haqiqatni qaror topishi uchun inson qobiliyatlarini yuksaltirishga katta e'tibor qaratadi. Ekzistensializmida birinchi navbatda borliq, xususan inson borlig'i bosh kategoriya hisoblanadi. Fanda har bir inson alohida olam deb ta'kidlanganidek, ushbu yo'nalishda inson borlig'ini tadqiq etish tuganmas soha, tadqiqot deb qaraladi. Ushbu jarayonda inson borlig'ini tadqiq etishda his-tuyg'ularga katta e'tibor berish talab etiladi. Insonning psixologik xususiyatlari qatoriga kiruvchi his-tuyg'u masalasi doimiy o'zgaruvchan holatda bo'ladi. Shuning uchun ekzistensializmida insonning his-tuyg'ulari chegarasidan chiqib bo'lmaydi, deb ta'kidlanadi[8]. Ta'kidlash kerakki, dastlab inson tabiatga moslashib yashagan bo'lsa, hozirgi kunga kelib tabiatni o'zini hukmronligi ostiga bo'ysundirmoqda. Lekin shuni unutmaslik kerakki inson hamisha tabiatning bir qismi sifatida fanda tadqiq etiladi. Shunga asosan tabiat falsafasi uyg'unligi ostida inson o'zligini anglashi, ona tabiatni qadrlashi, umrning mazmuni, yashashdan maqsadi nima ekanligini ongli holatda tushunib yetishi lozim.

XULOSA. (ЗАКЛЮЧЕНИЯ / CONCLUSION) Xulosa qilib aytganda inson aqli, hayotning ma'nosi, ular o'rtasidagi

aloqadorlik, inson tafakkurini ezgulikka, taraqqiyotga va baxtli hayotga yo'naltirish ekzistensiyaning bosh maqsadiga aylanishi zarur. Maqolamizning xulosa qismida aynan ana shu jarayonlarni aytib o'tish maqsadga muvofiq deb topib, tadqiqotlarimiz natijalariga asoslanib, biz ekzistensializmning har bir klassik asoschisining fikrlari chuqurligi va o'ta o'ziga xosligini e'tirof etib, ularning har biri yaxlit ekzistensial falsafiy fikrlari bilan ilohiy kuchga, insondagi ruhiy kuchga tayanish,

insonparvarlik g'oyalarini yuqoriga ko'tarish bosh maqsadga qaratdik. Ekzistensializm klassiklari asarlari tahlili zamonaviy ekzistensializmning dolzarb muammolarini ochib beradi, borliqning obyektiv shakli muammolarini muvaffaqiyatli hal etish, inson nima uchun dunyoga keladi, nima uchun yashaydi, o'zidan nimalarni qoldiradi. Mana shu masalalar ustida doim mushohada olib borish talab etiladi.

ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO'YXATI ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

1. Фалсафа 1-Қисм. Дарслик. Тошкент. "Фан ва технология" 2019, 95-б.
2. Yaspers, K., 1932 [1956]. *Philosophie* (Volume 2), Berlin: Springer. — 1913 [1997]. *General Psychopathology* (Volume 1), J. Hoenig & M. Hamilton (trans.), Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
3. А.Камю Бунтующий человек. Миф о Сизифе Эксклюзивная классика Москва. 2014 стр. 347.
4. Ж.Туленов. Фалсафа тарихи. Тошкент. 2001. 104-б.
5. К.М.Науанова Философия в схемах и таблицах Учебно-методическое пособие Казахстан. 2004. Стр.144.
6. Экзистенциализм М.Хайдеггера К.М.Науанова Философия в схемах и таблицах Учебно-методическое пособие Казахстан. 2004. Стр.145.
7. Z.Davronov. Falsafa. O'quv qo'llanma Toshkent. 2006. 251-b.
8. Назаров Қ. Фарб фалсафаси Тошкент 2004. 626-b.